

Robert Skenderović
(Hrvatski institut za povijest, Podružnica Slavonski Brod)

KUGA U POŽEGI I POŽEŠKOJ KOTLINI 1739. GODINE

UDK 614.4(497.5 Požega)"1739"
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: prosinac 2002.

Godine 1739. Slavoniju je zadesila posljednja velika epidemija kuge. Najteže je pogodila predgrađa Osijeka, te Požegu i neka sela Požeške kotline. Kuga je u Požegi trajala sedam mjeseci, a umrlo je više od polovine stanovništva grada. U to je vrijeme glavna mjera zaštite od epidemije bila uspostava sanitarnih kordona, ali niz kordona koji je postavljen prema Srijemu, Banatu i Bačkoj nije uspio spriječiti prodor kuge u Slavoniju. Iako je u epidemiji pomrlo više od polovice stanovništva grada, Požega je uspjela iznenađujuće brzo nadoknaditi demografski gubitak. Već u prvoj godini nakon epidemije došlo je do snažne imigracije novih građana, a i natalitet je u gradu naglo porastao što je omogućilo gradu da u izuzetno kratkom roku nadomjesti izgubljene građane.

Ključne riječi: Požega, Požeška kotlina, kuga, epidemija 1739., demografski gubici, obnova.

Epidemije kao determinanta demografskog razvoja

Epidemije su od početka postanka čovječanstva imale snažan utjecaj na demografski razvoj stanovništva. U svjetskoj povijesti poznato je nekoliko epidemija koje su naglo uništile velike populacije stanovništva.¹ Tijekom srednjeg i novog vijeka najopasnije su bile epidemije kuge i kolere, koje su stoljećima kosile živote stotina tisuća ljudi. Utjecaj epidemija bio je sve do početka modernizacijskih promjena presudan u održavanju permanentno visokog mortaliteta, što je u konačnici održavalo relativno nizak prirodni prirast.

¹ Poznat je primjer epidemije kuge koja je u XIV. st. zahvatila čitavu Europu, a čije su se demografske posljedice osjećale desetljećima. Također su poznate brojne epidemije među Indijancima na američkom kontinentu koje su izbile dolaskom Europljana. Te se epidemije smatraju jednim od najvažnijih razloga nestanka indijanske populacije u brojnim krajevima Amerike. U novijoj povijesti poznata je epidemija španjolske gripe 1918. godine koja je pobijala više Europljana nego Prvi svjetski rat. – Fernand Braudel, *Struktura svakidašnjice*, Zagreb, 1992., 84.

Tek su modernizacijske promjene krajem 18. stoljeća uspjele zauzdati epidemije kuge u Europi. Te su promjene nastale kao rezultat stvaranja apsolutističkih država koje su tijekom 18. stoljeća napravile važne korake u stvaranju organizirane zdravstvene zaštite stanovništva. Prvi koraci u razvoju zdravstvene zaštite velikim su dijelom posljedica same birokratizacije i centralizacije države. Jedna od posljedica tih promjena je i učinkovito sprječavanje širenja ljudskih i stočnih epidemija. Mada tadašnji stupanj medicinskog znanja nije omogućavao adekvatnu zaštitu od kuge, Habsburška je Monarhija, prisiljena čestim izbijanjima epidemija, stvorila sistem sanitarnih kordona koji je velikim dijelom zaštitio stanovništvo Monarhije od te opake bolesti. Na tu je odluku pogotovo utjecala zadnja velika epidemija kuge u Beču 1713. godine.

Dosadašnja istraživanja demografskih kretanja Slavonije u 18. stoljeću pokazuju da je tijekom tog stoljeća došlo do dramatičnog porasta stanovništva. Prema procjenama Ive Mažurana u slavonskom Provincijalu živjelo je 1702. godine oko 45000 stanovnika, a 1736. već oko 90000, dakle dvostruko više.² Jozefinski popis iz 1785./87. godine utvrdio je da je tih godina na području slavonskog Provincijala živjelo oko 270000 stanovnika, što je trostruko više nego 1736. godine.³ Još uvijek nije napravljeno temeljito istraživanje razloga tako snažnog porasta stanovništva slavonskog Provincijala tijekom 18. stoljeća, ali se vjerojatno taj nagli razvoj dijelom može objasniti i djelotvornim utjecajem sanitarnog kordona, pogotovo nakon 1739. godine, kada je nastupila zadnja velika epidemija kuge u Monarhiji. Važnost te epidemije to je veća za hrvatsku povijest jer je tada, uz velika područja Erdelja i Ugarske, kuga zahvatila i Slavoniju.

Epidemija kuge u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji tijekom prve polovine 18. stoljeća

Slavonija je tijekom čitave prve polovine 18. stoljeća u Habsburškoj Monarhiji tretirana kao opasan prostor i potencijalni izvor zaraznih bolesti.⁴ Takvu reputaciju stekla je zbog brojnih epidemija koje su se u to vrijeme pojavljivale na prostoru Slavonije, a još više u Srijemu. Opasnost od epidemije kuge najviše je prijetila onim krajevima koji su bili smješteni uz granicu s Osmanskim Carstvom jer je kuga najčešće dolazila upravo iz Osmanskog Carstva. Od svih krajeva uz granicu Srijem je bio najizloženiji

² Ive Mažuran, Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine i njihova ekonomska podloga, Osijek 1993., 43.

³ Prema Jozefinskom popisu u tri županije slavonskog Provincijala živjelo je 263668 stanovnika – Ivan Erceg, "Jozefinski popis stanovništva Hrvatske i Slavonije (1785./87.)", Rad HAZU, knj. 461., Zagreb 1992., 2.

⁴ Prema Biserki Beliczi postojale su tri faze u razvoju zdravstva Slavonije tijekom 18. stoljeća. U prvoj fazi bečki je dvor smatrao Slavoniju izrazito opasnim područjem u kojem nije postojala jasna struktura vlasti, pa se kontrola putnika i njihovog zdravstvenog stanja nije mogla pedantno voditi. Belicza smatra da je ta faza završila 1728. godine kada je prema nor-

zarazi jer su trgovci iz čitavog Osmanskog Carstva u Habsburšku Monarhiju ulazili najčešće preko Zemuna i Srijemske Mitrovice radi prodaje istočnjačke robe. Kugu su u Habsburšku Monarhiju unosili najčešće upravo ti putnici, pa je bečki Dvor posebnu pažnju posvećivao kontroli prometa ljudi i robe iz Osmanskog Carstva, a granica s Osmanskim Carstvom dobila je važnu sanitarnu ulogu.

Kuga se tijekom 18. stoljeća nekoliko puta pojavljivala u kontinentalnoj Hrvatskoj i u susjednim zemljama. Već 1700. kuga se pojavila u okolici Beograda i Temišvara, pa je Dvorsko ratno vijeće u Beču naredilo da se prema granici s Osmanskim Carstvom uspostavi karantena i provedu mjere zaštite.⁵ Poznato nam je da je tada na vijesti o kugi u Temišvaru reagirala i vlast u Banskoj Hrvatskoj, jer 3. prosinca 1700. godine Hrvatska kraljevska konferencija obavještava zamjenika generala Slavonske vojne krajine i poglavarstva gradova Varaždina, Križevaca i Koprivnice da se zbog opasnosti od kuge zabranjuje svaka trgovina s Temišvarom i susjednim zemljama.⁶

Kuga je u Beogradu harala i 1707. godine. Na vijesti o kugi u susjedstvu odmah su reagirale vojne vlasti u Slavoniji i Srijemu koje su zatvorile granicu prema Osmanskom Carstvu, pojačale vojničku stražu uzduž granice i prekinule sav promet preko Save.⁷ Međutim, već 1708. kuga se pojavila u "turskom Srijemu" i u samoj Mitrovici, a sljedeće godine pojavila se i u Srijemskim Karlovcima, te u južnoj Bačkoj.⁸ Ni 1710. godine kuga nije poštedjela Srijem. Harala je po mnogim srijemskim mjestima, pa je vlast činila sve kako bi zaštitila Slavoniju i grad Osijek od daljeg širenja epidemije. Zbog pojave kuge u Bačkoj odlučeno je da se kontrolira granica između Slavonije i Bačke, pa je u Vukovaru osnovana karantena za sva sumnjiva lica. Uvedena su stroga pravila kontrole sanitarnog kordona, a za sve one koji bi se iz zaraženih područja provukli pored straža u nezaražene krajeve određena je smrtna kazna.⁹

Godine 1710. pojavila se kuga i u samoj okolici Zagreba. Zahvaćena su bila sela Rakovac, Vrbovac i Božjakovina. Kuga je jako uplašila stanovnike Zagreba i okolice, pa je Hrvatska kraljevska konferencija donijela odluku da će Sabor podići veliki oltar u Mariji Bistrici ako Hrvatska ostane pošteđena od kuge.¹⁰

mativnim aktima počela organizacija Sanitarnog kordona. Ta druga faza završila je negdje polovinom 18. stoljeća, ali zapravo tek 1770. godine donošenjem Generalnog sanitetskog normativa (Generale Normativum Sanitatis), koji je propisao opće mjere zdravstvene zaštite za čitavu Monarhiju. – Biserka Belicza, Zdravstvo i zdravstvene prilike Slavonije u 18. stoljeću, Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje, Osijek, 1991., 300.

⁵ Slavko Gavrilović, Srem od kraja XVII. do sredine XVIII. veka, Novi Sad 1974., 239.

⁶ Hrvatske kraljevske konferencije, sv. I., Zagreb, 1985., 181. (dalje HKK, I.)

⁷ Slavko Gavrilović, Srem (...), 240.

⁸ Slavko Gavrilović, Srem (...), 241.

⁹ Slavko Gavrilović, Srem (...), 241.

¹⁰ Janko Barlé, Još nekoliko podataka o kugi god. 1739. i god. 1743.-1745., Liječnički vjesnik, 1912., br. 34(1), 6.

Tijekom epidemije kuge susjedne su županije, kraljevstva i nasljedne zemlje stalno međusobno komunicirale obavještavajući se međusobno o zdravstvenom stanju na području pod njihovom jurisdikcijom. Tako je, primjerice, u siječnju 1711. godine Hrvatska kraljevska konferencija obavijestila vlasti Donje Austrije, Štajerske i Koruške da u Hrvatskoj nema kuge. Godine 1712. inspektor Kallaneck javlja da se u naseljima između Đurđevca i Koprivnice pojavila kuga, pa su zatvoreni svi putevi prema Varaždinskom generalatu¹¹, ali iste godine Hrvatska kraljevska konferencija šalje Ugarskoj dvorskoj kancelariji obavijest da u Hrvatskoj nema kuge.¹² Međutim, kuga se iste godine pojavila u selu Orljavcu u Požeškoj kotlini, a 1724. u Šišincima i Opatiji, selima župe Pokupsko.¹³ Na sreću, obje su epidemije kratko trajale i nisu imale većih posljedica.

Sanitarni kordoni

Prema dostupnim povijesnim izvorima može se zaključiti da je utvrđivanje sanitarnih kordona prema zaraženim područjima bilo osnovno sredstvo sprječavanja širenja epidemije. Lokalne vlasti provodile su kontrolu zdravstvenih prilika u granicama svoje jurisdikcije i informirale se o stanju u susjednim krajevima.

U slučaju vijesti o epidemiji u susjedstvu lokalna bi vlast postrožila kontrolu zdravstvenih prilika na vlastitom teritoriju, a na granici prema zaraženom području postavljala bi straže i uvodila karantenu. Pokušaj prelaska iz zaraženih područja u nezaražene strogo se kažnjavao, često i smrtnom kaznom. Karantena je trajala od tri do sedam tjedana, ovisno o razini opasnosti. Najmanje su se u karantenama zadržavali kuriri koje su vlasti ponekad u izolaciji držale samo dva tjedna.¹⁴

Hrvatski je sabor tijekom prve polovice 18. stoljeća kontrolirao zdravstvene prilike na području Zagrebačke, Varaždinske i Križevačke županije, te Banske vojne krajine, a slavonska je vojno-komorska vlast kontrolirala zdravstvene prilike u Slavoniji i Srijemu. Prema zaključcima Hrvatskog kraljevinskog vijeća vidljivo je da su začetci sanitarnog kordona na granici između Banske Hrvatske i Slavonije postojali već početkom 18. stoljeća, točnije 1709. godine. Tada se prvi puta spominje osnivanje lazareta i provođenje karantene pod kontrolom liječnika. Te godine su na istočnim granicama Banske Hrvatske za kontrolu prijelaza iz pravca Požege, Gradiške i Virovitice bili zaduženi u Jasenovcu Nikola Jelačić, zamjenik zapovjednika mjesta, u Varaždinu podžupani Franjo Kyss i Ivan Branjug, a u Križevcima sudac i magistrat grada.¹⁵

¹¹ Slavko Gavrilović, Srem (...), 241.

¹² HKK, I., 323.

¹³ Janko Barlé, Još nekoliko podataka (...), 6.

¹⁴ Slavko Gavrilović, Srem (...), 263.

¹⁵ Zaključci Hrvatskog sabora, sv. II., Zagreb, 1960., 429.

Unutar same Slavonije zdravstvena zaštita bila je organizirana tako da je svaki vlastelin pazio na zdravstvene prilike na svome vlastelinstvu.¹⁶ U slučaju izbijanja epidemije u blizini, vlastelini su zatvarali granice svojeg vlastelinstva i nisu dopuštali nikome ulazak. Kontrolu su provodili vlastelinski panduri u čemu su im pomagali svi stanovnici vlastelinstva koji su bili obavezni obavještavati vlastelina o svemu što je bilo sumnjivo. Ponekad bi okužena sela okružila i sama vojska koja je sprječavala stanovnicima odlazak izvan mjesta. To je bilo potrebno jer su seljaci često tajili da se u njihovom selu pojavila kuga.¹⁷ Razlog takvog ponašanja treba tražiti u činjenici da je u vrijeme epidemije gospodarstvo čitavog kraja imalo velike gubitke, jer je tada prestajala svaka ekonomska aktivnost. Brojni pojedinci nisu mogli podnijeti tolike ekonomske gubitke, pa su, usprkos opasnosti od širenja zaraze, pokušavali nastaviti sa svojim poslom. Bez obzira na sve mjere opreza nije bilo moguće apsolutno izolirati pojedine krajeve, pa je uvijek bilo ljudi koji su potajice prelazili iz zaraženih krajeva u nezaražene.

Ipak, većina se ljudi u vrijeme izbijanja epidemije zatvarala u svoja sela i kuće, ne puštajući strance u svoju sredinu, pa je tijekom epidemije promet ljudi i roba u pravilu gotovo sasvim prestajao.

Osnivanje sanitarnog kordona na Savi

Uzdruž rijeke Save organiziran je tijekom 18. stoljeća sistem čardaka i karaula kako bi se učinkovito kontrolirala granica s Osmanskim Carstvom. Prelazak robe i putnika omogućavan je u kontumacima koji su imali karantenske objekte. U njima su putnici iz Osmanskog Carstva provodili nekoliko tjedana, kako bi se ustanovilo boluju li od kakve zarazne bolesti. U Slavoniji su ovi kontumaci postojali u Slavonskom Brodu i Staroj Gradišci, a na Banovini je djelovao kontumac u Kostajnici. Najvažniji kontumac tog dijela Monarhije bio je u Zemunu, koji je bio ključna točka u prometnoj komunikaciji Beča i Budimpešte s Istanbulom.

Zbog velike opasnosti od epidemija, Habsburška Monarhija je bila zainteresirana i za razvoj sanitarnih prilika u susjednom Osmanskom Carstvu, pa su u tu svrhu djelovali tzv. "sanitatis exploratores", tj. uhode koji su na turskom teritoriju istraživali zdravstvene prilike.¹⁸ Naravno, ove uhode nije interesiralo samo zdravstveno stanje u Osmanskom Carstvu nego i sve ostale prilike, posebice vojna pitanja.

Iako je prije spomenuto da je Banska Hrvatska organizirala zdravstvenu zaštitu samo na prostoru Zagrebačke, Križevačke i Varaždinske županije, te na području Banske vojne krajine, očigledno je da je Dvor želio da Hrvatski sabor makar dijelom snosi obvezu i troškove održavanja Sanitarnog kordona

¹⁶ Janko Barlé, Još nekoliko podataka (...), 7.

¹⁷ Slavko Gavrilović, Srem (...), 247.

¹⁸ HDA, Hrvatsko kraljevinsko vijeće, kut. 197.

i u Slavoniji, jer je 1734. godine Hrvatski sabor molio kralja da ga oslobodi od obveze gradnje karantenske zgrade u Gradiškoj.¹⁹

Dakle, tijekom dvadesetih i tridesetih godina 18. stoljeća Sanitarni kordon na Savi dobivao je polako svoje konture, ali je pitanje jurisdikcije i financiranja još uvijek bilo problematično. Janko Barlé smatra da su upravo epidemija 1739. godine, te epidemija kuge koja je izbila 1744. u okolici Siska, prisilile vlasti da dovrše organizaciju Sanitarnog kordona na Savi.²⁰ Naime, Ratno vijeće je još 1742. godine pitalo varaždinskog generala baruna Gallera treba li postaviti na granici s Osmanskim Carstvom još jedan kordon (*Pest-Cordon*) radi kuge, no on je odgovorio da postojeće mjere dostaju.²¹ Ovaj dokaz ukazuje da te godine još nije postojao cjeloviti sanitarni kordon na Savi. Međutim, nakon toga se 1743. pojavljuje kuga u Kostajnici i to je vjerojatno bio povod zbog kojeg je konačno odlučeno da se napravi Sanitarni kordon na Savi.²² Ova će se pitanja konačno riješiti tek u vrijeme vladavine Marije Terezije koja je reorganizacijom Vojne krajine i slavonskog Provincijala stvorila čvrste temelje državne strukture i u Slavoniji.

Epidemija kuge 1739. godine u Slavoniji

Pola stoljeća nakon oslobođenja od osmanske vlasti Požega je još uvijek prema broju stanovnika bila malen grad. Komorski popis iz 1736. godine navodi da je u Požegi te godine bilo 370 kuća i 1327 stanovnika.²³ Međutim, tijekom prve polovine 18. stoljeća uočljiv je kulturni i društveni napredak grada koji je svojom razinom nadmašivao njegove demografske razmjere. Isusovačka gimnazija i djelovanje franjevac omogućavali su gradu snažan kulturni polet, a obrtnički su cehovi davali gospodarsku snagu. Polet koji je grad doživio tijekom tog razdoblja naglo je prekinula epidemija kuge 1739. godine.

Jedan od zanimljivijih opisa izbijanja kuge 1739. godine dao je Ivan Stražemanac, slavonski franjevac i suvremenik epidemije, u svojoj "Povijesti franjevačke provincije Bosne Srebrene". Njegov opis približava nam tadašnji odnos ljudi prema epidemiji i njenim uzrocima. Vidljivo je da su ljudi u to vrijeme kugu povezivali s nadnaravnim pojavama, često kao božju kaznu. Stoga je posebno zanimljiv Stražemančev opis "znakova vremena" koji su najavili izbijanje epidemije. Naime, prema njegovim riječima, 4. veljače te godine čitavom je Slavonijom odjeknuo snažan potres "kakav se u ovim područjima još nije osjetio, te je nakon njega počela harati kuga".²⁴

¹⁹ Biserka Belicza, Zdravstvo i zdravstvene prilike (...), 297.

²⁰ Janko Barlé, Kuga u požeškoj okolini 1739., Liječnički vjesnik, 1906., br. 28 (11), 386.

²¹ Janko Barlé, Još nekoliko podataka (...), 12.

²² Janko Barlé, Još nekoliko podataka (...), 12.

²³ Mirko Marković, Slavonija – povijest naselja i podrijetlo stanovništva, Zagreb, 2002., 426.

²⁴ Ivan Stražemanac, Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrene, Zagreb, 1993., 195.

Prema ljetopisu franjevačkog samostana u Slavonskom Brodu prve su vijesti o kugi, koja se pojavila u Erdelju, stigle u Slavoniju 1737. godine. Epidemija je prema ovome izvoru prvo 1738. godine zahvatila gradove u Bačkoj, a kasnije Temišvar, Arad, Beograd i Petrovaradin. Iste je godine kuga iz ovih gradova stigla i u Ilok, Vukovar te u predgrađa Osijeka. Međutim, ljetopis navodi i važan podatak da kuga u Požešku kotlinu nije stigla iz istočne Slavonije, nego iz Bosne preko Gradiške i Cernika, gdje se pojavila tijekom zime 1738./39. godine.²⁵

Navode koje donosi brodski ljetopis uglavnom potvrđuju i ostali dokumenti o kugi. Prema dostupnim dokumentima može se utvrditi da je epidemija polako iz Erdelja preko Bačke i Srijema prodirala do Slavonije, što otkriva sve slabosti sistema sanitarnih kordona.

Na samome početku 1738. godine zapovjednik Petrovaradina pukovnik Fefershofen dobio je obavijest o pojavi kuge u Erdelju i naredbu Dvorskog ratnog vijeća da ograniči promet preko Tise i Dunava samo na glavne prijelaze i da postroži kontrolu putnika. Već u ožujku iste godine Fefershofen je dobio novo naređenje da postroži mjere zaštite jer se kuga pojavila i u Banatu. Zbog izbijanja kuge u Banatu počelo je podizanje kontumaca u Slankamenu i Osijeku. Ipak, u kontroli putnika bilo je velikih propusta, pa su neki trgovci iz Srijema stigli sve do Austrije bez ispravnih zdravstvenih potvrda.²⁶

U rujnu 1738. godine Dvorsko ratno vijeće zapovijedilo je utvrđivanje sanitarnog kordona na liniji Petrovaradin-Osijek prema Bačkoj jer se u međuvremenu kuga pojavila i u nekim mjestima u Bačkoj. Mjere su uvijek bile iste: podizanje kontumaca i lazareta, kontrola putnika, zadržavanje sumnjivih osoba u karanteni, te kao posljednja mjera - stroga zabrana prelaženja iz Srijema u Bačku i obratno. Međutim, kuga se već u kolovozu pojavila i u Srijemskim Karlovcima.²⁷ Zato je odlučeno podizanje novog kordona i kontumaca u Vukovaru, Vinkovcima, selu Ostrovici kod Vinkovaca i u Osijeku kako bi se spriječilo širenje epidemije iz Bačke i Srijema u Slavoniju.²⁸ Uzduž rijeke Vuke postavljena je vojska koja je sprječavala prijelaz preko rijeke, ali ni sve te mjere nisu uspjele zaustaviti epidemiju. U siječnju 1739. godine kuga je zavládala i u "Švapskom selu" kod Vukovara, a ubrzo se pojavila i u osječkom Donjem gradu.²⁹

U proljeće 1739. godine kuga je došla i u Požegu. Prema matičnoj knjiži umrlih vidljivo je da je epidemija u gradu trajala od svibnja do studenoga 1739. godine. Iz broskog ljetopisa saznajemo da je epidemija kuge u Slavoniji prestala tek početkom 1740. godine, tj. da su u veljači te godine

²⁵ Kronika Franjevačkog samostana u Brodu na Savi, I. (1706.-1787.), Slavonski Brod, 1995., 85.

²⁶ Slavko Gavrilović, Srem (...), 242.

²⁷ Slavko Gavrilović, Srem (...), 245.

²⁸ Slavko Gavrilović, Srem (...), 246.

²⁹ Slavko Gavrilović, Srem (...), 250.

ponovno sva mjesta u Slavoniji postala otvorena i slobodna, osim osječkog predgrađa koje je još uvijek ostalo pod sumnjom da u njemu kuga i dalje boravi. Barlé navodi da su radi pošasti sve škole bile zatvorene od 1. lipnja 1739. do 4. ožujka 1740. godine, a crkve do 9. veljače 1740. godine i da su se zato Svete mise održavale na otvorenom, a ljudi su im prisustvovali samo izdaleka da se ne bi netko zarazio.³⁰ U proljeće 1740. godine prestala je epidemija kuge u Požeškoj kotlini, ali je u Srijemu i dalje kosila nove žrtve sve do kraja te godine.³¹ U veljači 1741. godine ukinut je kontumac u Dardi, ali je kordon na rijeci Vuki, preko kojeg iz Srijema i Vukovara nitko nije mogao proći u Slavoniju bez zdravstvene potvrde, i dalje djelovao.³²

Uz pojavu kuge u Požegi postoje različite priče u kojima je vjerojatno i mašta igrala često veliku ulogu. Prema jednoj predaji kugu je u Požegu donio neki fratar iz Bosne.³³ Ova priča ima podlogu u izvorima jer je kugom posebno teško bio pogođen franjevački samostan u Požegi u kojem je umrlo nekoliko franjevaca, laika i trećoredaca, te slugu, a umro je i sam gvardijan Bonaventura Mužić.³⁴ Međutim, Miroslav Vanino donosi drugu predaju, prema kojoj je kugu u Požegu donio listonoša koji ju je pokupio u predgrađu Osijeka kupujući neke stvari.³⁵ Vanino je u izvorima našao i treću priču prema kojoj je kuga u Požegu donesena zaraženim novcem koji su različiti ljudi davali požeškim franjevcima, pa je prvi zaraženi Požežanin bio franjevački sakristan.³⁶

Kuga nije zahvatila sve dijelove Požeške kotline. Izgleda da se u župama Kaptol, Kutjevo, Pleternica, Ruševo, Stražeman i Velika uopće nije ni pojavila.³⁷ Epidemija je najviše harala u požeškoj župi. Najdramatičnije posljedice imala je u samome gradu tako da je prema matičnoj knjizi umrlih u gradu umrlo u vrijeme od pola godine 798 osoba.³⁸ Potpuni popis umrlih od kuge u mjestima požeške župe nalazi se u matičnoj knjizi umrlih. (Tablica 1)³⁹

Skrb o bolesnima vodili su u Požegi samo jedan doktor i jedan "felšer" (njem. Feldtscherer = vojni ranarnik) koji su se brinuli o oboljelima, vizitira-

³⁰ Janko Barlé, Još nekoliko podataka (...), 7.

³¹ Slavko Gavrilović, Srem (...)261.

³² Slavko Gavrilović, Srem (...)263.

³³ Janko Barlé, Kuga u požeškoj okolini 1739., Liječnički vjesnik, 1906.

³⁴ Matična knjiga umrlih župe sv. Duha u Požegi, 1717.-1774., Arhiv župnog ureda sv. Terezije, Požega (dalje MKU)

³⁵ Miroslav Vanino, Isusovci i hrvatski narod, II., Zagreb, 1987., 573.

³⁶ Miroslav Vanino, Isusovci (...), 573.

³⁷ Janko Barlé, Kuga u požeškoj okolini god. 1739., Liječnički vjesnik, 1906.

³⁸ MKU, 1739.

³⁹ MKU, 1739.

li “a Domo ad Domum” i vodili oboljele u bolnicu.⁴⁰ Kako nije poznato da je u to vrijeme u Požezi postojala bolnica, vjerojatno se radi o nekoj privremenoj bolnici koja je u to vrijeme organizirana u gradu.

Tablica 1: Broj umrlih od kuge u Požeškoj župi 1739. godine

Mjesto	Broj umrlih
Grad Požega	798
Vidovci	56
Vrhovci	30
Seoci	69
Emovci Gornji	8
Drškovci	28
Dervišaga	54
Kuzmica	57
Srednje Selo	23
Eminovci	14
Kunovci	18
Nurkovci	99
Blacko	55
UKUPNO	1309

Problem demografskog gubitka

Usporedi li se popis grada iz 1736. godine, prema kojem je u gradu živjelo 1327 stanovnika, i popis umrlih od kuge, može se utvrditi da je broj umrlih činio više od 60% stanovništva grada. Međutim, usporedna analiza popisa umrlih od kuge i komorskog popisa pokazuje da više od 100 umrlih nisu bili stanovnici grada. Dakle, više od stotinu umrlih nisu bili stanovnici nego vjerojatno, zbog njihovoga velikog broja, izbjeglice iz drugih dijelova Slavonije. Samih Požežana umrlo je, prema tome, oko 700 što je još uvijek velik broj i predstavlja oko 50% stanovništva grada.

Demografski gubitak sela ne može se tako lako odrediti jer su popisi stanovnika sela mnogo lošiji od popisa stanovnika grada. Ipak prema popisu iz 1730. godine može se djelomično odrediti broj stanovnika nekih sela zah-

⁴⁰ Pismo Nikole Šimunovića pisano 5. kolovoza 1739. biskupu Franji Klobušickom – Nadbiskupski arhiv Zagreb, Epistolae ad Episcopos Zagradienses, sv. LXXXVI, br. 76 (dalje NAZ, EadE)

vaćenih kugom 1739. godine. Tako je primjerice selo Vidovci u kojem je 1739. godine umrlo 56 osoba imalo 1730. godine 106 stanovnika, a selo Drškovci, u kojem je umrlo 28 osoba, imalo je iste godine 30 stanovnika. Stoga se može zaključiti da su u epidemiji kuge neka sela gotovo potpuno nestala, a neka su bila prepolovljena.⁴¹

Sačuvani popisi stanovnika grada iz 1736. godine i 1740. godine, te popis umrlih od kuge u matičnoj knjizi umrlih, omogućuju cjelovitu analizu demografskih promjena čiji je uzrok epidemija kuge.⁴² Prema ovoj analizi može se utvrditi da u popisu iz 1740. godine nedostaju obitelji koje su nestale umiranjem očeva obitelji, pa time nestaje i prezime obitelji. Međutim, ostali članovi tih obitelji uglavnom su nastavili živjeti u gradu jer su se udovice najčešće ponovno udale za nekog požeškog građanina. U odnosu na popis iz 1736. godine, u popisu iz 1740. godine primjetan je porast udovica koje samostalno vode domaćinstvo, ali se može utvrditi i velik broj udovica koje su se svega nekoliko mjeseci nakon epidemije ponovno udale i nastavile živjeti u gradu pod drugim prezimenom.

Rezultati ove analize navode na nekoliko zaključaka. Kao prvo, očigledno je da prije dolaska kuge nije bilo značajnijeg broja ljudi koji su pobjegli iz grada, jer je broj žrtava u gradu izuzetno visok, a zahvaćene su gotovo sve gradske obitelji. Mogućnost bijega nije niti postojala jer je Banska Hrvatska u to vrijeme zatvorila svoje istočne granice i zabranila prelazak ljudi iz Slavonije.⁴³ Nemogućnost putovanja otežavali su i slavonski vlastelini koji su zabranili prolaz kroz njihova vlastelinstva. Stoga su stanovnici Požege nakon izbijanja epidemije mogli samo čekati kod kuće da kuga prestane.

Demografska obnova

Gubitak od čak 50% gradskog stanovništva svrstava epidemiju kuge iz 1739. godine u red najvećih katastrofa koje su pogodile grad Požegu. Grad koji je stoljećima ispaštao zbog blizine granice Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva, te zbog brojnih ratova koje su međusobno vodili, jedva se uspio malo pridignuti u prvih pola stoljeća slobode, a onda ga je snažla katastrofa.

Međutim, grad se od epidemije oporavio iznenađujuće brzo. Popis uskrasnih ispovjedanika iz proljeća 1740. godine, dakle svega nekoliko mjeseci nakon prestanka epidemije, pokazuje da je u gradu u tome trenutku živjelo

⁴¹ Za godinu 1730. sačuvan je tzv. Popis uskrasnih ispovjedanika 15 sela požeške župe koji donosi popis obitelji i broj članova svake obitelji – Arhiv franjevačkog samostana sv. Duha u Požegi, “Liber nominalis completens tam intra quam extra utriusque sexus. Nomina Personarum”, sig. B-25 (dalje AFP, “Liber Nominalis”)

⁴² Za godinu 1740. sačuvan je u istoj knjižici popis uskrasnih ispovjedanika grada Požege koji donosi popis obitelji i broj članova svake obitelji – AFP, “Liber Nominalis”

⁴³ Zanimljivo je da se u to vrijeme u Slavoniji zatekao i sam barun Franjo Trenk koji je uspio tajno prijeći u Bansku Hrvatsku, iako se takav čin u vrijeme epidemija kažnjavao i smrtnom kaznom. – Julije Kempf, Požega, Požega, 1910., 344.

više od 1200 stanovnika.⁴⁴ Ovaj izvor dovodi u nedoumicu jer ako je 1736. godine u gradu živjelo oko 1300 građana, a epidemija je odnijela oko 700 života, onda bi početkom 1740. godine u gradu trebalo biti svega oko 700 stanovnika. Kako je onda moguće da je grad svega pet mjeseci nakon prestanka epidemije imao više od 1200 stanovnika?

Jedino objašnjenje može se tražiti u doseljavanju novih stanovnika u grad, jer tako brza prirodna obnova nije moguća. Ovu pretpostavku potvrđuju i izvori. Odmah nakon prestanka kuge u grad su doselili novi stanovnici koji su većim dijelom nadoknadili demografski gubitak izazvan kugom. Usporedbom popisa uskrasnih ispovjedanika i prethodnih popisa može se za 1740. godinu utvrditi sigurno doseljenje više od sedamdeset obitelji. Pomnoži li se ovaj broj s prosječnom veličinom obitelji od 5 članova dobiva se broj od preko 350 novih doseljenika, čime se može djelomično objasniti nagli porast stanovnika. Međutim, još uvijek iznenađuje tako naglo doseljavanje, pogotovo kvalificiranih osoba, majstora raznih profila, a među doseljenima je bilo najviše upravo obrtnika koji su doselili iz Austrijskih nasljednih zemalja i Banske Hrvatske. Objašnjenje tako naglog doseljavanja moguće je samo ako se zna da su u to vrijeme Austrijske nasljedne zemlje bile prepune brojnih majstora koji u njima nisu imali dovoljno posla i živjeli su na rubu egzistencije. Iz njihove perspektive zemlja opustošena kugom, u kojoj je kronično nedostajalo kvalificiranih ljudi, bila je moguće rješenje njihovih egzistencijalnih problema.

Međutim, demografska obnova grada Požege nije ostvarena samo migracijom, nego i prirodnim kretanjem. Matične knjige rođenih i vjenčanih jasno pokazuju kako je domaće stanovništvo reagiralo na katastrofu koja ga je zadesila. Tijekom tridesetih godina 18. stoljeća u Požegi je rastao natalitet. Posebno su dobre godine bile 1734., 1735. i 1736. kada se u gradu rađalo godišnje više od 110 djece.⁴⁵ Godine 1737. broj novorođene djece u gradu naglo pada na 91, što je znak neke dublje krize u društvu. Vjerojatno se radi o utjecaju rata s Osmanlijama koji je izbio 1736. godine, ali kako je poznato da je vijest od epidemiji kuge u Slavoniju stigla već te godine, moguće je da je pad nataliteta djelomično povezan i sa strahom od epidemije. Sljedećih godina natalitet još drastičnije pada, pa 1738. i 1739. godine iznosi svega 62 rođenja godišnje, što predstavlja gotovo polovicu broja porođaja iz godina 1734.-1736. Zanimljivo je uočiti da je broj poroda tako naglo pao već 1738. godine, tj. prije samog dolaska epidemije u grad. Pad nataliteta te godine sasvim je sigurno povezan s općim prilikama u Slavoniji, strahom od kuge i izvanrednim stanjem koje je uvedeno zbog epidemije. Nakon prestanka epidemije moglo bi se pretpostaviti da će natalitet i dalje biti nizak zbog velikog postotka umrlih građana. Međutim, matične knjige rođenih pokazuju da je

⁴⁴ AFP, "Liber Nominalis".

⁴⁵ Matična knjiga krštenih župe sv. Duha u Požegi, 1699.-1772.g., Arhiv župnog ureda sv. Terezije u Požegi (dalje MKK).

1740. godine u gradu rođeno čak 107 djece što je broj koji se približava najboljim godinama nataliteta prije epidemije 1734.-36.

I matična knjiga vjenčanih otkriva sličan proces. Tijekom tridesetih godina 18. stoljeća u gradu se osjetio i porast nupcijaliteta. Najbolja godina bila je 1734. kada su u matičnoj knjizi vjenčanih zabilježena 24 nova braka.⁴⁶ Brakovi su se u velikom broju sklapali i sljedećih godina. U vrijeme izbijanja kuge u Slavoniji, tj. 1738. godine u gradu je sklopljeno 18 brakova, što je dosta manje u odnosu na 1734. godinu. Međutim, u samoj 1739. godini u Požegi je sklopljen 21 brak, pa se može zaključiti da se na temelju kretanja nupcijaliteta uopće ne mogu vidjeti posljedice kuge u gradu. Ali već sljedeće 1740. dolazi do najvećeg iznenađenja. Te je godine u Požegi sklopljen rekordni 31 brak. Ovaj broj sklopljenih brakova nadmašen je tek krajem 18. stoljeća kada je grad već dosegao broj od 2000 stanovnika. Posebno su zanimljivi zadnji mjeseci 1739. godine i prvi mjeseci 1740. godine. Tijekom XI. mjeseca 1739. godine u gradu je sklopljeno 14 brakova. U prosincu nije bilo vjenčanja jer je to vrijeme adventa, kada po crkvenom zakonu nema vjenčanja. Međutim, tijekom siječnja i veljače sklopljeno je 40 brakova, što je više od dotadašnjeg dvogodišnjeg prosjeka grada.

Natprosječno visok natalitet i nupcijaliteta 1740. godine pokazuju da je preživjelo stanovništvo brzo reagiralo na epidemiju. Za većinu razbijenih obitelji smrt očeva porodice nije predstavljala samo emotivnu bol nego i egzistencijalnu prijetnju. Udovice i udovci grada međusobno su se poženili u roku od nekoliko mjeseci što pokazuje da je ekonomska važnost braka u ono vrijeme bila presudna. Sklapanje novih brakova udovaca i udovica svega nekoliko mjeseci nakon smrti bračnog partnera nije iznimka koja se pojavila samo nakon ove epidemije kuge nego je pravilo koje se u Požegi i Požeštini može pratiti tijekom čitavog osamnaestog stoljeća.⁴⁷

Pučka vjerovanja vezana uz epidemiju

Iako je medicina tijekom 18. stoljeća već dosta znala o kugi, ljudi su u pojavi epidemije vidjeli Božju ruku koja ih kažnjava zbog njihovih grijeha. Ovo je mišljenje podržavao i sam Dvor, pa se u brojnim kraljevskim dopisima spominje i Božja kazna, te se podanici potiču na pokoru i usmjeravaju na moralan život.⁴⁸

⁴⁶ Matična knjiga vjenčanih župe sv. Duha u Požegi, 1717.-1799., Arhiv župnog ureda sv. Terezije, Požega (dalje MKV).

⁴⁷ Vidi Robert Skenderović, Stanovništvo Požege 1699. – 1781. prema matičnim knjigama (magistarski rad), Zagreb 2002.

⁴⁸ Gotovo u svim važnijim dokumentima Karla VI. vezanih uz epidemiju kuge upozorava se na kugu kao božju kaznu zbog grješnog života, te se poziva na dosljedno pridržavanje moralnih načela života i predanu molitvu Bogu za spas od kuge – vidi F. X. Lindzbauer, *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*, vol. II. 1724.-1780. Budae 1852.

Uz to vjerovanje, koje je podržavala službena vlast kao i Crkva, bilo je i mnogo praznovjerja u kojima se pojavljuju i neka karakteristična vjerovanja koja imaju stare, predkršćanske korijene. Primjerice, vjerovalo se da dim i pepeo mogu očistiti od bolesti, pa se često stvari "čistilo" pepelom ili dimom. Primjera čišćenja dimom i pepelom bilo je svugdje pa izgleda da je ta metoda bila tada prihvaćena i od službenih vlasti. Kuće zaraženih često su bile spaljivane, ali su vlasti neke kuće samo prskale octom, za koji se očigledno vjerovalo da može uništiti zarazu.⁴⁹

Jedno od starih vjerovanja je i vjerovanje da simbolički napravljen krug štiti od zla. Primjer simboličnog kruga koji štiti od zla pojavio se 1739. godine i u selima Požeštine. Zabilježeno je da su u nekoliko sela goli mladići i djevojke noću drvenim plugom u krug oko sela zaorali jednu brazdu, a sam plug zakopali na mjestu gdje su brazdu započeli i završili. Na takve pojave Crkva je reagirala žestoko i sa zabrinutošću.⁵⁰

Katolički su svećenici u vrijeme kuge preporučivali vjernicima molitve Bogu, Blaženoj Djevici Mariji i svetom Antunu, ali je najpoznatiji svetac zaštitnik od kuge u to vrijeme bio sveti Rok, zaštitnik od zaraznih i kožnih bolesti. Upravo nakon epidemije kuge 1739. godine u brojnim su mjestima Slavonije i Bačke podignute kapelice i crkve u čast svetog Roka.

Zaključak

Pojava kuge u Požegi 1739. godine zanimljiva je zbog niza razloga. Analiza ove epidemije pokazuje kako se razvijao sustav zdravstvene zaštite u našim krajevima tijekom 18. stoljeća, ali i brojne druge elemente vezane uz epidemije kao što su običaji, praznovjerja i odnos Crkve prema epidemiji.

Sačuvani izvori omogućili su demografsku analizu toga događaja koja je pokazala kako je stanovništvo reagiralo na epidemiju. Rezultati ovog istraživanja pokazali su da je demografska obnova išla iznenađujuće brzim tempom. Najvažniju komponentu demografske obnove grada činilo je doseljavanje novih porodica. Razlozi njihovog doseljavanja mogu se sa sigurnošću naslutiti. Kuga je, naime, odnijela živote brojnih trgovaca, obrtnika, ali i fizičkih radnika i slugu. Epidemija je omogućila novim doseljenicima iz prenaseljenih krajeva Monarhije da u Požegi nađu izvor svoje egzistencije. Ipak, iznenađuje brzina kojom su doseljenici popunili taj prostor.

Međutim, nije samo doseljavanje novih stanovnika omogućilo oporavak grada. I domicilno stanovništvo je brzo reagiralo na posljedice epidemije. Visok broj vjenčanja nadoknadio je izgubljene muževe i žene i tako pomogao stradalim obiteljima da nastave djelotvorno funkcionirati. Rezultat tih vjenčanja vidljiv je u drugom dijelu 1740. godine kada se u kratkom

⁴⁹ Slavko Gavrilović, Srem (...), 254.

⁵⁰ Janko Barlé, Još nekoliko podataka (...), 7.

vremenskom razmaku od samo 5 mjeseci u gradu rodilo 70 djece. Rezultat tih snažnih migracijskih i prirodnih kretanja je činjenica da je Požega već tijekom 40-ih godina 18. stoljeća uspjela uspostaviti razinu demografskog razvoja koju je imala i prije epidemije. Već 1756. godine Požega ima 1606 stanovnika, što znači da je za šesnaest godina ne samo nadoknadila nego i značajno povećala broj stanovnika u odnosu na 1736. godinu.

Summary

PLAGUE IN POŽEGA AND POŽEGA-BASIN IN 1739

In 1739, Slavonia was struck by the last plague epidemics. The suburbs of Osijek, the town of Požega and a number of villages in Požega Basin were struck most severely. The plague epidemics lasted seven months and more than a half of the residents from this area succumbed to it. The key mechanism against the plague was the establishment of cordons sanitaire. Still, a whole range of cordons that were established on the way to Syrmia, Banat and Bachka could not prevent the plague from spreading through Slavonia. Although the epidemics killed more than a half of its residents, the community of Požega succeeded in compensating for the demographical loss surprisingly quickly. As early as in the first year following the epidemics a large-scale immigration took place and the birth-rate increased dramatically, which made it possible for the town to make up for its lost citizens in an incredibly short period of time.

(Prijevod sažetka: Romana Čačija)

Key words: Požega, Požeška kotlina (Basin of Požega), plague, epidemic of 1739, demographic losses, recovery.